

ЛЕОНИД ЛЕНЧЕВСЬКИЙ. ЛІТОПИСНИЙ ГОРОД КАМ'ЯНЕЦЬ.

Спроба розвідки в царині історичної географії.

Літописні оповідання, завдяки лаконічності мови, недосказам та натякам, відкривають широкі простори для домислів. Вони будять питання, що ладні зацікавити дослідника історичних подій, але мають залишитися іноді не вирішеними остаточно. Чимало таких принадно-цікавих загадок дає історична географія. До чого належав Степань—до Погорини чи до Пинщини, де шукати Семоця, Вигошева, яка це була Хотрія і т. ин. питання чекають ще авторитетного вироку. Предметом цієї нашої розвідки є літописне м. Кам'янець. Ми спробуємо по змозі з'ясувати де саме шукати того старезного, обвіяного славою города.

В літопису Іпатіївського списку не раз згадується про город з ім'ям „Каменець“: наприкінці XII віку та в XIII, на протязі мало не цілого століття. Але майже кожний раз про нього оповідається так невиразно. іноді коротенько, що не відомо, про який саме Кам'янець йде мова та де його шукати. Одно лише безсумнівне, що в ті часи існував не один город з таким ім'ям, а кілька. Найясніше оповідання літопису ¹⁾ про Кам'янець на Лосні, збудований 1276 р. Не викликають також сумніву спогади літопису ²⁾ про сусіду Турійська та Мельниці—Кам'янець або Камінь Коширський. Решта цитат з літопису про Кам'янець не дають певних вказівок, чи всі вони стосуються до одного й того-ж города чи до різних лише одноіменних, та де ті городи містяться. Тому одні (редактор видання Іпат. літопису) гадають, що було два Кам'янці: в Галицькiм князівстві ³⁾ та у Волинськiм ⁴⁾ Другі з певністю вбачають Кам'янець на Случі, бо він був городом пограничним і переходив з рук до рук князів то Київських, то Волинських, а Случ середня творила, як гадають, в той час границю Київщини. Але чи всі цитати з літопису відносяться до цього города, чи може деякі мусять бути вилучені, як це робить ак. Грушевський, що не бере на увагу згадки з 1210 та 1211 ⁵⁾ рр., неясно. Сам же високошановний академик в своїй „Історії Київської землі“ ⁶⁾, застосовуючи Кам'янець до пограничних городів Київщини, в примітці висловлює власний погляд, що Кам'янець 1240 р. був на р. Цвітосі, 15 вер. від Ізяслава. Авторитет славновісного історика розбиває сталість думок його попередників. Одначе питання остається не вирішеним, бо крім текстуальної послідовности та тотожности в імені інших аргументів не подано. На Цвітосі бо, як і на Случі, є села з назвою Кам'янка. В них учені вбачають нащадка літописного Кам'янця, але археологічних даних для цього не показано. Факт-же одноіменности, коли він є лише єдиний довід, навряд чи може утворити почуття цілковитого задоволення, а неоднорудність учених у вирішенні питання мимоволі викликає сумнів та змагання знайти більш переконуючі докази, на підставі яких можна було-б зробити більш певні висновки.

¹⁾ Іпат., 578, 592, 593, 608, 610, 612 та 613. ²⁾ Ibid., 565, 577. ³⁾ Ibid. 468, 503, 516, 521.
⁴⁾ Ibid. 523; ⁵⁾ Ibid. 587, 588; ⁶⁾ Ст. 16.

Приймаючи без сумніву та вагання авторитетні свідчення учених, що Кам'янець був пограничним городом, дозволяємо собі висловити й свій здогад про належність його не будь кому, тільки кн. Романові та його дітям. Бо ж справді, тоді, як Бельз, Перемиль, Тихомель, то-що переходять від одного князя до другого та ще й так швидко, що незавсіди й стежити вдається, Кам'янець весь час лишається в руках Романової сім'ї, коли не брати на увагу одного випадку, з 1238 р. Він подібно заступав місце родинного города Романа, резиденції його дітей. Сюди втікає з Бельзу Василько з вірними йому боярами, а до нього прибуває з матір'ю Данило. Правда Романовичі заздро поглядали з Кам'янця на Володимир, бо то-ж був дуже гарний, величний город, справжня столиця Волини. Кам'янець стає осередком життя для Данилового двора. Тут збираються всі „лучші“, можливі бояри його батька, тут організується прекрасна дружина, що робить вплив на хитрого Лешка. Звідсіль вирушає Данилове військо на невірних Галичан. Кам'янець стає об'єктом та ареною нападу цілої коаліції, яка має на меті покарати Данила за Чорторийськ. Ингварів син Ярослав, щоб вчинити прикрість Данилові, затримує сестру його княгиню Михайлову й Кам'янець напередодні Батової завірюхи. Грізний Бату, зачувши про відсутність Данила, йде на його городи, і між ними на значнім місці стоїть Кам'янець. Отже бачимо, що це город виключно Данилів. Він і лежати повинен в місцевості, що належала до цього князя, що до неї можна було-б пристосувати геть усі цитати з Іпатіївського літопису¹⁾. Ми твердо переконані, що цього города треба шукати не на східнім пограниччю, але на південнім, а саме в південній частині Погорини, що розляглась по обабіч допливу Горини—теж старезної історичної ріки України—Полтви, де тепер м. Теофіполь. Це місто дістало своє ім'я десь в 1740-х роках від Теофілії кн. Яблоновської, а до того часу звалось Човганом, яка назва перероблена з Чолганська, а ця в свою чергу походить від прізвища Чолганських—власників з XVI в. З того часу, як Чолганські посіли цей масток, давнє поселення, що в документі з XV в.²⁾ зветься Камінем,—стає Камінем Чолганським. Так воно називається в літописах Самовидця³⁾ та Величка⁴⁾. Величко іноді іменує його „Каменцем“. Кам'янець таким чином, на нашу думку, треба прилучити до городів Погорини. В данім разі ми йдемо за ак. Грушевським, бо поміщаючи його на р. Цвітосі, славетний академик тим самим фактично застосовує до цієї країни, що була справжнім пограниччям як для Київщини в той же час, коли була в руках князів київських, так і для Волині, коли князі волинські держали її в своїх міцних руках. Погорина лежала по обабіч середньої Горини⁵⁾ та займала водозбір Вілії й верхньої Горини⁶⁾. На сході межа її йшла по вододілові з рікою Случ, захоплюючи де-не-де верхи лівих допливів її—Корчика й Хомори, а на півдні—сягала до верхів'я Богу, де Межибож⁷⁾. Проф. Антонович називає тут такі городи: Шумськ—столиця Погорини, Устожок, Тихомель, Гнойниця, Данилів, Вигошів, Бужськ й Заком'янь, а акад. Грушевський вважає центральним городом Погорини Дорогобуж: тому сюди зараховує Пересопницю, Заріжок, Мильськ, Острог, Ізяслав і Корчеськ, не прилучаючи до цієї землі вищезгаданих Устожка, Бужська, Заком'яня й Данилова, хоч про нього висловився, що він був десь в центрі Волини⁸⁾. А Кам'янець, як вже згадано, вказується на Случі, на грانیці Київщини.

¹⁾ Розуміється за винятком сс. 565 і далі. ²⁾ Archiw kś. Sanguszków, t. 1 ст. 25.
³⁾ Самов, 21. ⁴⁾ Величко, т. IV, ст. 21. ⁵⁾ Грушевський, Ист. Киев. земли. ⁶⁾ Пр. Антонович: О мѣстоположеніи л. гор. Шумска и Пересопниця. ⁷⁾ Андрияшев за Барсовим. див. Теодоровича. ⁸⁾ Див. Грушевський, Исторія Киев. земли, с. 436.

Славетня Погорина була тою смачною кісткою, за яку гризлися князі. Через те вона стає ареною кривавих подій. З того часу, як з Погорини вилучено Дорогобуж для Давида Ігоровича (1084 р.), виникає питання про цю країну. Київські князі вважають її своєю й ревно стежать, щоб ніхто не простягав до неї своїх рук. Жорстокий Давид не без відома Святополка відбирає очі Василькові за те, що той ніби-то зазіхав на Погорину. Не випускав Погорини з своїх рук Мономах, як і Всеволод, посадивши тут свого сина. Боротьба спалахнула за Ізяслава. Поки він твердо сидів на Київському столі, сюди, на Погорину він посадив Вячеслава з Турова. Але Ізяслава виганяють на Волинь і він домагається й Погорини, бо то, мовляв, „волюсть моя и отца моего по Горину“¹⁾. Щоб вгамувати його, Юрій Довгорукий посполу з братом своїм Вячеславом з Пересопниці та Галицьким Володимиром запрошують Половців і рушають на Погорину. Ізяслав кличе на поміч собі Угрів, Чехів і Поляків. Бій скінчився коло Шумську. Справа не кінчається на тому, бо Володимир Галицький не відає, хоч і заприсягався, городів: Шумська, Тихомля, Вигошена, Бужська й Гнойниці, що він захопив. Перша сутичка була 1149 р., а 1153 театром військових дій стає Тихомель. Проти молодого Ярослава Галицького зібралася ціла коаліція князів разом з Чорними Клобуками. Боротьба Мстиславичів з Андрієвичами провадиться далі. Шумськ—столиця Погорини переходить з рук до рук: до Гліба Юрієвича, Мстислава Андрієвича та Володимира Андрієвича. 1171 р. Шумськ піддається Мстиславу II, який спустошить усю Погорину. В кінці XII в. Погорина²⁾ вибивається з під влади Київ і прямує до єднання з Волинною. Вона переходить до рук Романа, а після його смерті—його дітей. Вчаси боротьби Данила Погорина знов раз у раз стає ареною військових січ. Князі зі своїми дружинами, Галичани, Болоховці, Угри, Поляки—всі відвідують узгряниччя її. Її лихої долі мусіло зазнати й Пополтв'я, бо було природнім аванпостом Погорини, воно мусило приймати на свої груди удари братніх князівських дружин, їх численних спільників та ворожих степовиків. Пополтв'я безпосередньо межувало з так званними татарськими людьми, а ті безборонно перепускали ворога та ще тоді й допомагали йому в боротьбі з князями.

Східною границею Київщини вважають р. Случ. Але вона не є стала та певна границя. Ця границя показується лише приблизно, гіпотетично та різно в різні часи. Поки Погорина належала до Київщини, то й межі цієї землі сягали аж по-за Стублу, верхів'я Вілії, Горини, Случі та Богу, а з утратою Погорини—границею стає Случ в середній течії. Однак і в ті часи ріка не скрізь творить границю, яка подекуди ухиляється то на схід, то на захід. Лише в половині XIV в. границею Київщини стає Случ. Мінливість східної границі дає нам право сказати, що Кам'янець хоч і був пограничним городом, але це не значить, що його обов'язково треба шукати на р. Случі. З другого боку ні що не боронить нам вбачати його на південній границі. Південна границя сягала верха Случчі. Далі вже була Болохівщина, що оточувала Погорину майже з трьох боків, бо за Хоморою, Укопоттю, Случчю та на Жерді сиділи болоховці або були їхні колонії. Смушка землі, зрошена Полтвою та її допливами, т. зв. Пополтв'я було в свій час природнім межуємком, справжньою україною Волині, політичним, а може й етнографічним кордоном³⁾. Не аби-яку ролю воно відіграло в свій час⁴⁾. Коли про Погорину вис-

¹⁾ Ibid, ст. 15. ²⁾ Ibidem ut supra, ст. 227. ³⁾ Ак. Шахматов болоховців вважає за нащадків уличів ⁴⁾ Пополтв'я з давніх давен лежало на дорозі усіх, кого принадували Волинь і Галичина. На ній з передковіку таборилися різні народи, починаючи з доісторичних Неврів.

ловлено, що вона мала причини за-для захисту свого будувати городи, то також логічно припускати, що на узграниччю її, Полтв'ї, теж не бракувало більш-менш міцних твердинь. Це могли бути так-би мовити форпости, передові опірні пункти, що собою замикали проходи до головних твердинь. Енергійний та вельми обачний Данило добре оцінив значіння цієї прифронтової країни й на р. Семенівці, де вона вливається у Полтву, збудував свій славний перемогою Бату—город Данилів¹⁾. Але й до того часу потреба в опірних базах була не меншою: боротьба між князями почалася ще перед Данилом. Тому цілком можливо, що попліч з Даниловим стояв старший брат його, вже обвіяний славою оборонця,—Кам'янець. Можливо також, що тут же поблизу було ще скілька городів—фортець, які загинули, не залишивши історії свого імені. Можливо село Городище біля Шепетівки своєю назвою натякає на своє минуле, бо стверджують це й ті вали, що є за цим селом.

В літописних оповіданнях ми теж не стіраємо перешкод для ототожнення Кам'янця з Камінем на Полтві. По-перше літопис згадує про Кам'янець 1196 р.²⁾ В-осени того року Роман, щоб помогти Ольговичам, яким записягався ставати у допомозі, послав своїх людей повоювати волость тестя свого Рюрика та його брата Давида. А перед тим він клявся Рюрикові, що буде „в його волі“. Рюрик дає йому Полонне. З того Полонного Роман і посилає своїх людей „вздячи воевати“. Тоді Рюрик посилає свого „свиновца“ Мстислава до Галича до Володимира. А „Володимеръ ехав со Мъстиславомъ, повоева и пожже волость Романову около Перемиля, а от селъ Ростислав Рюриковичъ с Володимиричи и Чорным Клобукомъ ехавше и повоеваша и пожгоша волость Романову около Каменця; и тако сполонившеша челядью и скотомъ и отместившеша возвратишеша во свояси“. Про Случ нема згадки. З оповідання видно, що Кам'янець лежав на схід від Перемиля над Стиром. Звідси Володимир рушив до Кам'янця, куди поспіли Чорні Клобуки з Ростиславом і безборонно взяли полон, бо Романова дружина була далеко, на схід від Полонного. Значить Кам'янець був на захід від того пункту. Текст не дає підстав минати Камінь на Полтві.

Року 1210³⁾ „приде Лестько (король Краківський) к Бельзу, убѣженъ Александромъ... прия Бельз, и да Олександрови; а бояре вси изневершася (XII) но идоша вси со княземъ Василькомъ во Каменѣць“. Данило в той час був в Галичу. До нього прибула мати його Романиха, бо мала претензію взяти в свої руки владу. Але до Галича повертається Володислав, і Романиха з сином мусить втікати до Угрів, а звідсіль до Ляшка. Той „прия Данила с великою честью и оттуда иде в Каменецъ с матерью си, братъ же его Василко и бояре вси срѣтоша и с великою радостью“. Бачимо, що Кам'янець можливо десь недалеко Бельза й Польщі.

(див. мапу з Аркасової Історії України ст. 8). Імена деяких з них випадково зафіксовано з назва річок та сіл Чи не натякають нам про споконвічні події ризи: Полтва, що має тезків на Ворсклі та коло Львова, Іпатва, Норна й Норчак, які може того-дня, що і Норинь, Нур. А село Чолгузів хіба не нагадує Чорних Клобуків—гузів.

¹⁾ Проф Шараневич (див. Монографії до Іст. Галиц. Руси ст. 84) безпідставно гадає, що Данилів над Стрипою біля Озерної в літописним. Але нема рації в Галичині шукати його. Він належав до городів Погорини, як авторитетно запевняє проф. В. Антонович, та лежав у центрі Волини, як висловлюється ак. Грушевський (див. О мѣстоп. лѣт. гор. Шумска, Пересопниця ст. 16, та Істор. Київ. з., ст. 46).²⁾ А по-друге на р. Семенівці заціліло прекрасне городище княжого типу, як свідчить ясної пам'яті проф. Антонович. Поблизу городища є с. Данилівка—скромний нащадок великого Данилова та скілька урочищ з назвою Даньок.

²⁾ Іпат., 4.8. ³⁾ Іпат., 487.

На другий рік, оповідає літопис 1), „Мстислав Пересопницький, посадивъ Лестька, поїде въ Галичъ. Лестько же поя Данила ис Каменца, а Олександра из Володимера, а Всеволода из Белза, кождо со своїми вои, бѣ бо вой Даниловъ болши и крѣпльйши, бяху бояре велиции отца его вси у него; видив бо Лестько се, и поча имѣти любовь велику ко князю Данилу и брату его Василку...бывши же сѣчи велицѣ, и одолѣша Ляховъ и Русь... И потомъ(ъ) Лестько не можаше прияти Галича; но шедъ воева около Теребовля и около Мокълекова и Збиража и Быковенъ взяти бысть Ляхы и Русью, и взя плѣнъ великъ и воротився въ Ляхы. Потомъ(ъ) же Данило и Василько, Лестьковою помощью, прияста Тихомль и Перемиль отъ Олександра и княжаста с матерью своею в немъ; а на Володимеръ зряща“. Мы навмисне виписали стільки з літописного оповідання, щоб найясніше уявити картину подій того року. Цілом правдоподібно, що Кам'янець лежав поблизу Тихомля, Переміля, Збиража, а не десь далеко над Случчю.

Данило ріс і що-разу розправляв свої крильця. Йому вже тісно було у Володимирі, він змагався розширити свої володіння далі на північ, залявляв свої права на Чорторийськ. Це дуже дратувало князів, особливо Ростислава Пинського, котрий „не престояше клевета“ на Данила. Ці князі—вороги Данилові: Ростислав, Володимир Київський та Михаїл Чернігівський „всади Котяня 2) на конь“, а з ними „и вси Половци... поїдоша къ Каменцю“. Володимир же „со всіми князи (и Михаїль со всіми князи) и Куряны и Пиняны, и Новгородци, и Туровци, обѣдоша Каменѣць“. Відомо як перемудрив всіх їх Данило. Отже бачимо, що нема жодних підстав Кам'янця цього 1228 року прив'язувати до Случи або відріжнати від Кам'янця 1211 р. Ясно, що це була Данилова твердиня, до якої він прибув малолітком та з якої почались його військові дебюти.

Року 1235 „придоша,—читаємо в літопису 3), Галичане на Каменецъ и вси Болоховстии князи с ними, и повоюаша по Хомору и поїдоша ко Каменцю, взявши полонъ великъ поїдоша. Въ то же время послалъ бяше Володимеръ Данилови помощъ Торкы и Данила Кажировича. Данилови же бояре выехавши ис Каменца, снемшеса с Трокы и постигоша ѣ; и побѣжени быша невѣрнии Галичане и вси князи Болоховстии изоимани быша и приведоша е Володимѣръ ко князю Данилови“. Знов Кам'янець грає ролю твердині Данилової. Він стає об'єктом нападу Галичан; вони йшли з метою погромити Кам'янець, але спершу повоювали по Хоморові, а потім вже рушили до Кам'янця. Виходить, що Кам'янець був далі ніж місцевість по Хомору. Але кому? Галичанам чи Болоховцям? Чи були на Жерді в той час болоховські городи, ми не маємо відомостів, а що Деревич та Губин були не далеко від подій того часу, того не треба доводити. Болоховським князям зручніше було пограбувати сусідню Похоморщину, а допіру „снемшеса з Галичанами“ йти на Кам'янець. Ведучи полон, напасники очевидно пішли до дому. Коли Кам'янець лежав над Случчю, то болоховці були майже вдома й навряд чи могли вони бути тут „изоимани“. Тоді як з Полтви їх легше можна було нагнати та примусити до бою. Як-би то не було, але про Случ в літопису нема мови; нема й перешкод бачити Кам'янця там, де ми вказуємо, тоб-то на Полтві.

Висувалася чорна хмара з далекого азійського сходу. Катастрофа на Калці, де в нелюдських муках загинуло чимало князів, наводила паніку на князів—недобитків. Київський князь Михайло задалегідь, 1238 року втікає з жінкою, з боярами до Угрів, залишивши Київ, який взяв до своїх рук Данило й посадив там воеводу Дмитра. По дорозі перестрів

1) Ibid., 488. 2) Іпат., 503. 3) Іпат., 516.

втікачів Інгварів син. „Ярославъ¹⁾ вхавъ я княгиню его (Михаїла) и бояръ его пойма, и город Каменъць взя. Слышавъ же Даниль, посла слы, река: „пусти сестру ко мнѣ“. Щоб краще зрозуміти той інцидент, треба згадати, що Ярослав після свого батька 1226 р. дістав Луцьк. Але зараз-же 1227 р. Лучани віддалися Данилові. Вмирає тесть Данилів Мстислав Удатний. Перед смертю він хоче бачити свого любого зятя, щоб доручити йому своїх дітей. Бояри, зосібна Гліб Зеремієвич не пустили Данила до Ярослава. Без каверз очевидно не обійшлося, бо Мстислав віддав Ярославові той самий Перемиль, який мав Данило дитиною, де відбулось 1224 р. побачення його жінки Анни з батьком, словом город з традиціями, а потім і Межибож. Можна сподіватися, що стосунки Ярослава і Данила не були цілком приятельські. Затримуючи княгиню Ярослав правдоподібно мав на меті зробити прикрість не стільки Михайлові, як Данилові, бо навряд він цікавився княгинею більш, ніж Кам'янцем. Переляканому Михайлові, що кидав ще не такий город—Київ, в той час було не до Кам'янця, бодай би він і на Случі був. „Ятство“ княгині було лиш приводом аби дістати Кам'янець. Тут певне знайшла тимчасовий притулок Михайлиха—сестра Данилова. Про людське око Ярослав грабує й бояр. Тактовний Данило уладнав справу й це стверджує згогад, що це власне його і торкалось.. Лишається ще одне питання: звідки Ярослав зробив свій приятельський натиск на Кам'янець. Гадають²⁾, що з Межибожа, очевидно тому, що цей город Ярослав дістав після 1227 р. від Мстислава Удатного. Але літопис після 1234 р.³⁾ згадує якогось Бориса Межибозького—теж незичливця Данилового. Чи не з свого Перемиля, певніше, виїхав Ярослав на зустріч Михайлові? Але припустимо, що він сидів у Межибожі. Нехай Кам'янець на Полтві не ближче до Межибожі, як би він був на Случі, але ні в яким разі цього не можна сказати про Цвітоху. Коли волость Межибозька могла сусідити з волостю на середній Случі, то за браком певних відомостей не можна заперечувати, що вона сягала до горішньої Случи й була сусідньою с Пополтв'ям. Отже з рівним правом ми можемо вважати за місце для Кам'янця. Полтву, як і Случ.

Хвиля Батової навали докотилась нарешті й до володінь Данила. Хитрощами та обманом взято міцний Колодяжен, стін якого не могли розбити 12 „пороків“. „Приде, оповідає літопис⁴⁾, (Бату) Каменцю, Ізяславлю, взят я; видивъ же Кремьянъць и градъ Даниловъ, яко невозможно прияти ему, отъиде отъ нихъ... и приде къ Володимерю“... В цих не багатьох словах сказано надзвичайно багато. Вони містять в собі ціле море крові, муки, горя, невимовного горя. Взяти город в ті часи, це було не тільки розбити стіни, але знищити все до щенту, перебити, змордувати, згвалтувати... Убийча лаконічність мови літопису дає привід до непорозумінь. Для літописця все здавалося ясне. Кам'янець, як і Ізяслав, були важними Даниловими твердинями, відомими усім. Тому він не вважає за потрібне пояснювати, де саме стояли згадані замки, ці опорні пункти, що славно боронили Данилову монархію. Старший Ізяслав зацілів до нашого часу і ніхто не має сумнівів, чи то той самий город, що про нього оповідає літопис. А Кам'янець стає предметом суперечок, бо ані Кам'янець Литовський, збудований 1276 року, ані Кам'янець Подільський з XIV в., а ні Камінь Коширський—теж старий, але як і Галицький Білий Камінь—не підходять до літописного оповідання; вони далекі для Колодяжна, не по дорозі до Ізяслава. Текст літопису ніби вимагає шукати Кам'янця поблизу Колодежна—але над Случчю—та м. Ізяслава, на

1) Іпат., 521, 2) М. Грушевський, Ист. Киев. зем., с. 423. 3) Іпат., 515. 4) Ibid., 523.

шляху між цими пунктами. Але перед усім в науці ще не остаточно вирішено, що село Колодежно над Случчю є старий Колодяжен. Адже Іловайський¹⁾ помилово, чи правдиво, вбачає літописний Колодяжен на верхів'ях Богу. З того Колодяжна до Кам'янця над Полтвою було-б скоріше по дорозі, ніж з Надслучького. По-друге, текстуальна, хронологічна та топографічна послідовності часом розходяться. З тексту виходить, ніби Бату перше взяв Кам'янець, а потім Ізяслав, а в дійсності могло бути інакше. Бо коли ми будемо сервілістично йти за текстом, то вийде, що Крем'янець ближче на схід, як Данилів. Бо Бату „видивъ же Крем'янець, оповідає літопис, отъїде отъ нихъ“. Знов, як би ми знали, якою саме дорогою сунула орда, то з певністю могли-б сказати, що Кам'янка на Случі чи на Цвітосі була йому на дорозі до Ізяслава, а не Камінь на Полтві. Бату міг взяти напрямом з Колодяжна не на північ через лісову, незручну для його кінноти місцевість, але на південь, де ліса було значно менше й в ті давні часи, не те тепер. Він міг потрапити на сумної пам'яті Кучменський шлях, що від верху Богу, виводив на Купель, Базалію, прямисінько до Полтви. Є пам'ятки, що з Володимира до Києва шлях йшов через Данилів, очевидно, повз Кам'янець, та оддалік від Ізяслава. Таким шляхом принаймні 1246 р. Василько провів мандрівника Пляно-Карніні. Можливо також, що Бату, довідавшись про ці передові твердині Данилові, йшов їм в обхід, заходив не з того боку, звідки його чекали. Міг бути, нарешті, один з загонів татарських, що випередив чільні сили. Словом текст літопису дає нам широкі можливості для домислів; він не дає підстав, але не позбавляє змоги застосувати Кам'янець до Каміня на Полтві. Отож ми бачимо, що нема а ні одного місця в літопису, яке-б перешкоджало нам зробити такий висновок: Кам'янець, про який згадує літопис, з 1196 до 1240 р. належав увесь час до володінь Данилович; він був городом Погорини і лежав над Полтвою.

Однак наведені міркування наші не є єдиний аргумент. Вони не були-б цілком певні, як-би не знайшлось позитивних доказів на користь нашого здогаду. Візьмемо насамперед ім'я Камінь на Полтві, що, як ми вже згадували, у Величка називається Кам'янцем, себ-то дає повну тождність в імені. Сама по собі форма назви показує, що тут колись була фортеця, бо Камінем, Кам'янцем технічно називалась, упевнено гадаємо, фортеця. Кам'янець Литовський хоч і названо ніби так тому, що „камена бо б'є земля“, мав кам'яну башту; Кам'янець Подільський—кам'яна фортеця, Камінь Коширський тільки завдяки своїй твердині так іменується, бо лежить у низкодоліві, в багністій місцевості. Що-ж до Кам'янки, то численні села і річечки з таким ім'ям імовірно дістали свою назву від геологічних покладів каменю, бо й досі в Кам'янці під г. Острогом добувають камінь на надгробники. Камінь на Полтві своє ім'я не може виводити від літосфери, бо не багатий на камінь. Ані слідів каменоломень, ані пам'ятки про те не лишилося. Загальне ім'я камінь, що містить в собі поняття тверді, стало власним, як остріг—частина города стала за власне ім'я міст. Значить тут, над Полтвою, на місці Каміня, теперішнього Теофіполя, колись була твердиня, замок. Розуміється, мова йде не про замок пізнішого часу, збудований мабуть за часів Витовтових та зруйнований 1653 р. Богданом Хмельницьким, бо в XV віці він лежав в руїнах, як селище, яке разом з іншими Витовт віддав своєму слугі Павлові. Але факт, що в пізніші часи був замок, є вже запорукою, що позиція Каміня цілком відповідала вимогам опірної бази, якою був Камінь

¹⁾ Історія Росії, ч. 2, 1880 г., с. 24; Теодорович, т. I. с. 7.

і при Богданові. Полтва, на лівім березі якої розташувалося теперішнє місто Теофіполь, у тім місці приймає води своїх лівого й правого допливів Норчак і Норки і творить великий став. Замок закривав приступи до оточеного з трьох боків водою міста й давав певний захист від несподіваного нападу ворога. Майже таку-ж позицію уявляє з себе місцевість, де збудовано було неприступний Данилів, аби не гіршу, бо Семенівка, вливаючись у Полтву, не давала такого захисту від сходу та полудня, як Полтва зі своїми допливами. Чи не за тим мудрий Данило обрав для свого замку-городу не Полтву, але Семенівку, що на Полтві був вже замок Кам'янець.

Камінь на Полтві треба вважати за дуже старе поселення. В архіві кн. Сангушків заховався дарчий лист з 1420 року. Великий колонізатор свого часу, енергійний, сміливий Витовт організує з заможного селянства кадр військово-службовців, так званих слуг. Одному з таких вірних слуг своїх, на ім'я Павлові, князь віддає, очевидно за бойові заслуги, добрий кусень землі на р. Полтві. А на другий рік (1421) Витовт додає йому-ж на другім боці річки мало чим меншу смужку землі. В цьому цікавому для нашого питання акті згадується між иншим і селище Камінь. „Мы Витольд великий князь Литовский и иныхъ земля,—читаємо в листі,—чиним знаменито сим нашим листом нинишним и на потом будучим всим посполитым, иж дали есмо слуги нашому Павлу селище наше Новоставце и другое селище Камень: в земли Волинской на рици Полтви и на Болоти Лазучины и на Случи и к тому ж придали есмо Свинную и Острую Руду, а з другой стороны тыхъ селищ по Руду Святець и по рику Жерди од селища Воронова горы рикою Жердію до верху Зборныхъ Могила, и дали есьмо тому слуги нашому Павлу тую землю нашу за его вирне лужене на вики вичные и потомком и щатком его, з полми, з дубровами, з рудами и з селищами и з потоками, з пасиками и з запустями, а на потвержение к тому нашому листу печать нашу казали есмо привесити. Писан в Урзове, в лито шести тысячное девятсотное двадцатное осмое, мисяца іюля тритцятого дня, индикта шостого. Приказаль панъ Дедыгольд воевода Виленский“. Другий акт з 21 серпня 1421 р. „Мы, Витольд... иж дали есмо слуги нашому Павлу ку Новоставцамъ землеи Волинской Ридкую на рицѣ Семеновкѣ и на болоти Полеховыи, и к тому придали есмо Соломень и Рудку Турувку и Коровлю, з другой стороны по дуброву Ситную и по рику Семеновку, и дали есмо тому слуги нашому Павлу за его вирние службы тую землю на вики вичные з полми, з дубровами, з рудами, з селищами, з пасиками, и потоками, пустинями“.

Коли ми окреслимо Павлову землю, то побачимо, що йому досталось усе лівобіччя та середнє правобіччя Пополтв'я з Камінем в центрі. Лист таким чином, знайомить нас з осередком Пополтв'я на початку XV в. та містить в собі натяки на життя країни в минулім XIV. Пополтв'я, очевидно, пережило страшну катастрофу й лежало сплюндроване, запустіле. Перед очима вправно постає картина запустіння країни, де ще, здається, не що-давно ще було життя. Це не була ані пуща, ані пустеля. Тут згадуються селища й урочища та подаються рахунки вжитків, якими колись користувалось населення. Тут були поля для посіву хліба й хліборобські селітьби з характерними назвами Соломень, Полеховая, дуброви¹⁾ Ситна та мабуть Ридка, а другі не названі, себ-то лісні сіножаті,²⁾

¹⁾ Obręb dombrowny sianożętny; dombrowy na koszenia godny (див. АЮЗР, ч. VII, т. II, с. 68, 128).

²⁾ Руди—Турувка. Святець та Остра при річках, Турії Святець, а Остра—певне Шибенна на озері. Ці річечки не великі, з низькими берегами, з просторами т. зв. рудявин. Особливо низькоположена місцевість Шибенної, де як в котловині збігається вода з

руди Турувка, Святець, Острая та болота¹⁾, Полеховая, Лазучина — це мабуть низькоположені місцевості з малою проточною водою, а може й з експлоатацією нетряних багатств засобами того часу, — річечки, потоки — не запружені, навіть пасіки²⁾. Є натяки на лови. Були запусти та пустині³⁾ — місця колишнього посідання, а тепер просторі землі, що буяли й заростали бур'яном, чекаючи руки хлібороба. Нічого лиш не говорить лист, чи залюднені були селища, чи мали ниви свого господаря, чи може налякані татарами люди одбігли своїх господарств та залишали хати, ниви ба навіть пасіки. Почасті-так, бо де-які так і не дочекалися своїх господарів. Соломень, напр., зникло навіки⁴⁾. Дарчий лист подає нам назви не всіх селищ, а лише тих, що лежали на межі Павлової землі. Але й ті нечисленні імена є красномовні свідки колишньої слави й моці Кам'янца та життя сіл, що тулилися до нього, а в той час лежали в руїнах.

Лежав в руїнах і Камінь. Павло дістав не городище або замчище, але — селище. Як-би в топографічній номенклатурі ми знайшли такі вказівки, то не було-б сумніву, що Камінь є нащадком літописного Кам'янца, який мірявся силою з Батовою ордою. Густинський літопис хибно свідчить, що Кам'янець встояв перед грізним Бату. Безумовно лише, що Кам'янець, як фортеця, впав, бо 1261 року Данило мусів-би його своїми руками зруйнувати. Одначе літописна звістка може стверджувати факт існування Кам'янца, як поселення. Боролася з Бату залогом, а населення хто знає, — могло зрадити Данилові, тим прискорити здачу кріпости й піддатися, як їхні сусіди болоховці, Татарам. Погром Бату має епохальне значіння. Київська влада ослабла. Людність, особливо на міжеумочних смугах, вибивалась з-під кормиги князя, верталась до волі. Поділля постачає колонізаторів з вищої верстви бояр та землян, що уникаючи татарської небезпеки, втікають далі й осідають по дорозі до Галичини на Волині. Тому то певне подибуємо на північнім Поділлі численні села з назвами одноіменними з Волинськими. І на Пополтв'ї стріваємо ці колонії, тільки з якого саме часу вони йдуть, з певністю сказати не

потоків, рудок, невеличких річечок. Що означає в данім разі термін руда, трудно сказати: чи то річечку — рудку, як звичайно звється слабенька поточна вода; чи то низину — рудявину з добуванням болотної залізної руди, принаміні це можна сказати про Остру Руду — тепер село Шибенну, пень якої назви ши б, тоб-то рудокопна яма; чи то, нарешті були звичайні села, як от Руда Руйная, рудка Молявка (див. АЮЗР, ч. VII, т. I, ст. 74, де читаємо: *sest selysz ieho diedycznuzh y otczynnuzh: dwi zwiniaczy, Welky i Maty Zerdelew, dwi rudy Rujnuju i Molawki*). *Mlyn u rude po zelazo* (ibid., 61).

¹⁾ Болото, як і руда, земельний ужиток, мокрий беріжок. *Blota zleго na koszenia godnego* (АЮЗР, ч. VII, т. II, ст. 105). Місцевість Поляхової, а тим паче Лазучина — Великого й Малого не дає уяви великої низини. Навпаки навкруги Лазучина тягнуться пасма горбовини, прорізаної глибокими, вузькими долинами. З-під грубесних шарів крейди б'ють джерела живої води, що звється в народі с а м ц е м. Невеличкі річки — обидві є допливами Полтви: Іпатва й Грабарка. На одній з долин є сліди дуже давніх гребель, що в скількох місцях перерізують її. Розповідають, що на місці Лазучина був город Маночин, бо мовляв, за річку є урочище „сади“, сліди льохів, знайдено 2 шаблі та черепя

Майже такі-ж безпідставні перекази записані (див. Теодор. т. III, с. 445, *sp. Steckiego Wołub*, ч. I, ст. 383—4; Сендульський с. Поляхова) про с. Поляхову. Недалеко від Бердичівського шляху, на вигоні залишилися сліди великих льохів, числом до 20, а на полях знаходять: вугля, череп'я, кафі, то-що; літ з 50 тому Мирецький в себе на городі добув на глибині 2 локтів величезний, лускуватий панцир та мідні параштики. Навкруги села є чимало могил, де-які мають назви: Катова, Півньова, Зайцьова. Гадають, що тут був город Лебедин.

²⁾ Пасіка певне бортьова, лісова. В замкових селах люди за пасіки не платили (див. Проф. Владимірський Буданів, *Внѣшн. ист. судьба населенія Ю. Руси 1471—1569*, ст. 45).

³⁾ Пустинями часом називались селища, щоб не платити нічого до замку (АЮЗР, ч. VII, т. II, ст. 144).

⁴⁾ Може Соломно коло Сарнова на Поділлі є нащадком Соломена.

маємо змоги. Села з назвою Борщівка, Которжинці, ¹⁾ Гальчинці, а може й Ординці походять від прізвищ: Борщовські, Котожинські, Гальчинські, є Ординські. Але це прізвища подільських, очевидно, болоховських землян. Нехай де-які села і пізнішого часу, але цим не усувається значіння безперечного факту південної міграції. Не всі також осаджувались на суровім кореню, більшість посідала старі селища, що заховали давнє ім'я.

Але вернімся до Витовтової грамоти. Тут ми стриваємо натяки, що Камінь був старе селище, що початок його треба вносити ген-ген за XV в. Руїна застала його не в первісних межах. Поруч з Каменем згадується й селище Новоставці, себ-то оселя біля нового ставу. Значить десь поблизу був старий став, став тогож-самого господаря. Де-ж його шукати, як не в напрямку до Кам'янця. І дійсно, за теперішнім містом в напрямку до Новоставець є урочище Стависько й друге не менш цікаве Митниця. Народня пам'ять несвідомо зберегла спогади про колишню долю Каміня, коли він був городом Човганом, мав свою митницю коло старого ставу на р. Полтві. Але несвідомо, знов скажемо, бо розуміння того слова затратилось і таумачилося як місце—де полощуть шмаття. А Стависько, колишній старий став, яскраво свідчить про свій зв'язок з новим ставом, а потім—по залюдненню—селом Новоставцями, що взнало такої-ж гіркої долі й 1420 р. існувало лише на ім'я. Ясно, що Камінь був не аби-яким селцем, коли вів своє господарство в такім масштабі, мав потребу та змогу сипати нову греблю ²⁾, запроваджувати став, обсаджувати його своїми людьми. Немало й часу треба, щоб з малого селця виросло два та й ще щоб з нового ставу стало зруйноване селище. Коли-ж Новоставці 1420 р. мали право називатися не новим селом, бо скільки літ або десятків лежало розбите, спалене, то що-ж сказати про Камінь. Він повинен бути старіший від свого виселка.

І не тільки старим був Камінь, але й великим, бо в часи повстання Новоставець, як окремого села, межі його (Каміня) сягали аж по-за новий став. З давніх давен залюднене було й сучасне місто, бо на березі Полтви з боку Коров'я знайдено сліди давнього посідання—численні кістяки людей. Є натяки, що границя Каміня на заході йшла геть по-за присілок Тараканівку, припірала до р. Норчака ³⁾. А на північ в напрямку до Кривовільки є урочище з не зовсім ясною назвою „На стрілку“. Чи не є це відгомонюм військового життя Каміня? Чи не було там одного з форпостів або шанців кріпости. Як не є, але бачимо, що межі теперішнього міста—нащадка Каміня треба значно розширити до міри 4 кілометрового радіуса, а може й більше. Для звичайного села така міра не є звичайна.

Отже бачимо, що Камінь вже в 1420 р. був старий та великий, а це його наближає до історичної дати Батового погрому 1240 р. та справджує думку про тотожність його з літописним Кам'янцем. Але є ще вказівки на те, що Камінь був не просто селом, хоч би великим, але й городом і замком. Цікаво зазначити, що в згаданім дарчим листі нема терміну село, всі пункти поселення звуться селищами. А селищами, як високоавторитетно упевняє академик Грушевський, іменуються переважно зам-

¹⁾ Цікаво, що с. Которжинці має тезків майже скрізь де посідали болоховці: на Божку, біля Жерді (Которжинці, Кремен. п.), біля Деревички та чимало на Поділлі, яке повинно вважатися за мітрополію, бо звідси пішла первісна форма назви Котор. Котурка.

²⁾ Сипати греблю було одним з найважчих і найважніших обов'язків людности.

³⁾ Селянин з с. Кунчої С. П. Ф-ук, чоловік поважний, розповідав нам, що на березі р. Норчака від Тараканівки є містина. Коли переїздити там, то чути гук, ніби по льохові їдеш. Чи не було тут порохових склепів?

кові маєтності¹⁾. Запустілі села теж називаються селищами, але з додатком іноді слова пусте²⁾. Виходить, що Камінь, Новоставці, Воронова гора, то-що, в свій час прислухали до замку. Цю гадку стверджують назви Павлових сіл. Павлові надано Поляхову³⁾ — ужиток, або поселення, що платить до замку поляховщину, податі хлібом, Коров'є—десятину від корови; Свиннуу—десятину від свині⁴⁾; Лазучину—полазовщину, подають ловецьку⁵⁾; Остра Руда та ин.—рудничну. Крім зазначених в дарчій акті сіл на Павловій землі маємо давні села: Кунча, Колісець. Кунча⁶⁾ мабуть натякає на податі куною, Колісець або в первісній формі Колесна—від млинового колеса. Дуже було б дивно аби ті села випадково скупчились коло Каміня, не мавши з ним ніякого зв'язку. Такий спосіб оподаткування, коли кожне село платить спеціальну данину, а не всього по трошки—є характерний для замкових взаємовідносин до сіл, що прислухали до нього. Навіть той факт, що майже усі села згадані мають прикметникову форму: Ситин, Остра, Рідка, Свинна, Колесна, Коров'є, Кунча доводить нам, що свої назви вони засвоїли не від прізвища осадника чи осадчого або діяча того часу, але від роду служби, повинности, платні. Натурально, що тільки замкове господарство могло вестись в такім розмірі, коли кожне село обложене платнею відповідно властивим особливостям місцевости. До якого-ж замку ці села належали, як не до Кам'янца. Вони його оточували, йому прислухали, в ньому шукали захисту, одну мали з ним діло.

В тім самім документі є ще одно ім'я варте уваги. Це „Зборні Могили“. Такого села тепер нема, певне його й не було. Ймовірно так звалось скілька могил більш-менш визначених з особливим призначням, а може й з історією. Зборні Могили замикали собою лінію границь Павлової землі, в місцевості за р. Жердію в південнім напрямку. На границі сіл Святця, Колісця та Гликовець є, як оповідають, досить значна могила, вже розкопана⁷⁾. Це мабуть верх, край цілої низки могил роз-

¹⁾ „Селищ 32, а людей їх всіх 104 чоловіка. Їх маєтности, як також маєтности з а м к о в і він зве селищами“ (Груш., Іст. Укр. Руси, т. VII, ст. 45). Люстрація 1545 р. свідчить: „усі селища (на Брацлавщині) за землянами, за міщанами, і за козаками, і хоч би Бог знав яку користь мали з цих селищ, одначе кажуть: ми нічого не маємо і повинистів замкових не хотять тягнути і всі селища називають пустинями“ (АЮЗР, ч. VII, т. I № VII) Владимирський-Буданів, *ibidem ut supra*, 144).

²⁾ „Селища их пусты е в Браславскомъ повеге... которые Болоховцы там по тихъ селищахъ уходы дають имъ отъ того по 3 либо по 4 гроши (АЮЗР, ч. VII, ст. 610) „К Житомиру ж селище Жерденев, а в том селищи три челька, а все слуги. Селище Вчерашнее, а на том селищи отаман сидит. Сипелевци, а в том селищи девять человекъ подымщину дають (ibid. т. II, 3, 46).“

³⁾ Поляховщина — замкова податі, але платили й приватнім власникам, а саме: тисниці 4 третинники, вівса по 19, кур по 2, яєць по 20 (див. пр. Вл.-Буданов, 154. до АЮЗР, т. VII, т. I); чи не називалась вона ще „побором“—податі натурою в княжі часи (Шаран., 12,13).

⁴⁾ Вепрова або свинна (АЮЗР, ч. VII, ст. 161) з 20 свиней—одну; навіть дуброви називались свинними.

⁵⁾ Полазовщина дуже давня податі (Груш., Іст. Укр. Руси) При князях платили „ловчє“. Мстислав Данилович року 1288 завів в Бресті ловчє по чотирь гривни кун річно. Селяни давали „побор“, „гатарщину“, і „ловчє“ (Шаранев. ст. 53) Ловець називався лазуком чи лазукою; податі „прилаз“ (Новицький 101. „А в том селе (Глевака) земля пустая „подълазная“. В том же приселку земля пустая Михоновщина, полазом лазят, а тут же другая земля пустая полазом же лазят (АЮЗР, ч. VII, т. II, ст. 5).“

⁶⁾ Кунне, куничне, кунична земля; черно кунці (див. АЮЗР, ч. VII, т. I, с. 625; Груш., Іст. Укр. Руси). Від часів Руских княвів. кметь давав празничное, себ-то податок на празник, здається в зелені плодах в часі сільського празника й кунциу, себ-то данину в срібних грошах (Шаран 141). Може й Святець дістало ім'я від празничної подати. Подруге, чи не від імени Кунч повсталала назва села Кунчої.

⁷⁾ Відомості подано уродженцем с Святця В. А. П-ом. А дід з с. Караблівки Йосип Дорош на запитання про могили, відповів: „мнині так як сниця ніби було дві мугли кулу Гилькувець“.

киданих не рівною лінією в напрямку до Каміня—Теофіполя. Найближча до нього могила на шляху до Базалії¹⁾. Далі на південь на межі караблівських ґрунтів було підряд дві високих могили²⁾, а третя подалік від них. З них заціліла тільки одна. На південний захід від цих могил є теж розсунена могила з назвою Бича гора, а далі коло села Свинної—висока могила, а там вже згадані одна чи дві, що з них котрась, здається, має назву Бараняча гора. З другого боку Каміня в напрямку з півночі на схід залишилось три-чотири могили. Одна на полях с. Троянівки, коло шляху до Старо-Костянтинова, а дві під с. Василівкою та ще одна—четверта за Борщівкою, перша займає висоту, що з неї вогонь видно за шість миль³⁾. Можливо, що деякі з цих могил доісторичного початку.

Всі вони чекають вироку археолога. Одначе можна з певністю сказати, що рядки, особливо лівий, згаданих могил—чи вони насипані, чи вони з давніх часів залишилися,—мали військове призначення, бо займають, так би мовити, командуючі високості: на яку могилу стань, то з неї видно другу. Вони служили, певне, обсерваційними пунктами, при слугуючи замкові, очевидно Кам'янцеві. Нема слова, що вони стали на службу замкові до Витовтових часів, коли, гадаємо, удруге збудовано в Каміні замок, бо р. 1420, як ми бачили, вже були Зборні Могили—мають військова база з давніх часів, що вславилась якимись подіями⁴⁾.

На північний захід від Теофіполя на віддалені 7—8 кл. в низькоположеній місцевості, на грузькій рудявині, власне цмоковині де нащодавно гинула потопаючи худоба, зноситься до гори горбочок... З оповідання мешканця с. Свяця виходить, що кинувши оком можна спостерегти, що це не природній горб, але насип, ніби могила. Уся вона подовгувата, скидається на яйце з опуклістю до гори. Люди називають її „кемпом“, себ-то островом, а частину її з північного боку—острогом. Остріг т. ч. на кемпі. З півдня припірає урочище Бубнівка, а з північного заходу—Етадина. По перед цієї могили—насипу з західного боку на північ тягнеться довгий-довгий та старий вал. Його перериває в однім місці низькоділ, а кінчається вал урвищем—крутим берегом р. Калинівки. Є ще скілька малих рівнобіжних тому валів. І назва, і вали, і місцевість недвозначно свідчать, що це останки прадавнього города. Чи то городище княжого, чи до-княжого типу, чи пам'ятка іншого значення—без експертизи людей науки впевняти не беремся. Коли Остріг є городище княжих часів, то питання про літописний Кам'янець само собою рішається. В такім разі не може бути сумніву, що щасливий випадок дає нам можливість натрапити на його сліди. Остріг, коли так, мусить бути не тільки сучасником Кам'янця, але його руїнами. Нема нічого дивного, що нащадок Кам'янця—селище Камінь відбудувався не на руїнах замку, але осторонь. Поселення мусить тулитися до річечки, а місцевість Острогу, як бачили ми, не відповідала вимогам господарчого життя. І Данилів стояв подалік від сучасної Данилівки. Напрямок валів упевняє, що це є руїни замку пізнішого, Витовтового часу.

Останній аргумент для ототожнення Каміня з Кам'янцем є свідоцтво документа з XIV в. про існування в той час города Закам'яня. Закам'янь

¹⁾ Не дуже давно в ній найдено, як кажуть, миску куль і чоловічі кості.

²⁾ На одній з них ріс старий—пристарий дуб в три обійми, його зрубано в 1870 рр. минулого сторіччя.

³⁾ Селянин з с. Троянівки Гр. Ан. Буздяган розповів, що в дитинстві він поїхав на нічліги в кіньми, і з другими хлопцями на цій могилі розвів великий вогонь. Їхали підводи в С.-Костянтинова и стали хлопців розпитувати, чи не знають вони де так крепко горіло, бо вони як виїжджали з міста, то бачили вогонь в такій то час, в тому ж напрямку.

⁴⁾ Чекають свого дослідника й рови, що тягнуться через базалійський ліс, т. зв., княжину, та перериваючись виходять за місто Базалію.

згадується в трактаті¹⁾ короля Казимира з Ольгердом, Кейстутом та Любартом 1366 року. Він належав до Луцької землі, ба навіть до Погорини, як доводить нам ясна пам'ять проф. В. Б. Антонович²⁾. Як видно з тексту умови, Закам'янь був в безпосередній близькості до Данилова й Шумську. Тому нема рації, йдучи за М. Ів. Теодоровичем, ототожнювати його з Підкамінням. Підкаміння має певний зв'язок з Білим Камінем і до Луцької землі не належав. Проф. В. Антонович гадає, що Закам'янь зник або існує як село під іншим ім'ям. В данім разі нас цікавить самий факт існування г. Закам'яня. Коли був Закам'янь, то був і Камінь, за яким він лежав або замість якого він повстав, від якого дістав своє ім'я. Камінь повинен бути там саме де й Закам'янь, тоб-то на Погорині коло Данилова, а значить на Полтві. Він міг бути або сучасником Кам'янця, або замісником його. Зрозуміло, що тільки Камінь на Полтві міг бути попередником Закам'яня, а то може й предком його. Предок города Закам'яня навряд чи був простим сільцем, а не відомим, значним городом. Цей город Камінь відділяло-б лише одно сторіччя від літописного Кам'янця та 80 літ від Каміня—селища, себ-то від 1240 та 1420 рр. й таким чином він еднав би Кам'янець XIII віку з Камінем XV в., кріпость з селищем. Можливо, що коли загинув Кам'янець, то виник Закам'янь чи на руїнах його чи поблизу.

Ми вичерпали усі аргументи, які-но були в нашім розпорядженні для того, щоб як-найповніше вияснити питання про тотожність літописного Кам'янця з Камінем на Полтві. Резюмуючи усі дані наших аргументацій, ми з переконанням повинні зазначити, що які-б вони—взяті з осібна дрібні та маловажні не були, у всій своїй сумі являються, надіємось, цілком переконуючими. Вони дають надто повну картину минулого Каміня не як звичайного поселення, але города й замка не тільки одноіменного, але й тотожнього з літописним. Збудований на пограничній смузі Погорини в безпосередній близькості до „татарських людей“ та стоячи на сторожі інтересів волинських князів, зосібна Данила, він раз-у-раз приймав удари ворога й впав від дикого натиску Бату. Зруйновано замок, а поселення приєдналось мабуть до болоховщини, віджило на який час. Наступники Данила, що вславились будівництвом городів та колонізаційною діяльністю, відбудовують руїни славного Кам'янця. Повстає нащадок його Закам'янь. Про нього довідуємся з трактату 1366 р. Закам'янь разом з Камінем—селом та селами, які в свій час прислухали до Кам'янецького замку, загинув, імовірно, 1399 року від руки жорстокого Едигея, що сплюдрував усю Волинь і надовго повернув її в пустиню. В такім стані руїни й запустіння застає Камінь 1420 рік. Енергійний колонізатор Витовт задумав обновити, сколонізувати та укріпити Пополтв'я. Він віддає цю землю своєму вірному слугі Павлові з надією, що той здійснить його наміри. Тоді відбудовується замок в Камені, що ще раз зажив слави й навіки загинув 1653 р. від руки славного Богдана.

¹⁾ Цей трактат надруковано в актах Археол. Комісії (изд. С. П. Б, 1846). Теодорович (т. III. 315) подає цитату з Wolyń Steckiego T. (ser. 2, st. 91—92) запозичену з хроніки арх. гнізненського (латинницею); Pax autem in formam coaluit hinc Lubardo Luceoviensis terra cum omnibus territoris primae vis et villis quae admodum fuit a principio i. e. Stożek Daniłow, Zaka mień, Szumsk, Ostrog, Polonne et Miedzyboże et. По-українському Закам'янь (див. Груш., Ист. Киевск. земли, ст. 48).

²⁾ Див. Антон. О. мѣстополож. лѣт. городов, ст. 16, т. III, ст. 360.